

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ
40 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΝ Φ. ΠΕΤΣΑ

Όπως πρώτοι οι περιηγητές του 19ου αιώνα είχαν επισημάνει, η πόλη της αρχαίας Έδεσσας αναπτυσσόταν σε δύο επίπεδα με σημαντική μεταξύ τους υψομετρική διαφορά¹. Η ακρόπολη βρισκόταν στο άκρο του βράχου της σύγχρονης πόλης. Ο αδόμητος και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους χώρος της κάτω πόλης στη βάση του βράχου αποτελεί τον αρχαιολογικό χώρο της Έδεσσας (Εικ. 1), στον οποίο ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει το ανασκαμμένο τμήμα εσωτερικά της νότιας πύλης, αλλά και να περιηγηθεί την περίμετρο των τειχών ακολουθώντας το υπάρχον φυσιολατρικό μονοπάτι.

Το θεμέλιο για την έρευνα της κάτω πόλης έθεσε με τη συστηματική ανασκαφική έρευνα των ετών 1967-1968 ο τότε έφορος της ΙΓ' Εφορείας Κεντρικής Μακεδονίας Φ. Πέτσας απαντώντας στο αίτημα και των κατοίκων της πόλης για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων τους. Είναι ενδεικτικό και πρέπει να αναφερθεί για τη νοοτροπία των καιρών και της πόλης ότι στις 11.1.1966 είχε αποσταλεί αίτημα του Δήμου Έδεσσας προς το τότε Υπουργείο Προεδρίας προκειμένου να κηρυχτεί ως αρχαιολογικός χώρος η ακρόπολη και η κάτω πόλη². Από πληροφορίες του αείμνηστου εδεσσαίου Γιάννη Τσορμπατζόγλου γίνεται γνωστό ότι με ομάδα συμπατριωτών του προσέγγισαν τον έφορο και επιζήτησαν την έναρξη των ανασκαφών στις τότε γενικά αποδεκτές Αιγές, έχοντας μάλιστα εξασφαλίσει και την απαραίτητη χρηματοδότηση από τα κονδύλια του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος.

Η όλη προσπάθεια πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1967 με αφορμή την ανεύρεση τμήματος του τείχους³ και συνεχίστηκε από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1968 με επιτόπια επίβλεψη της εδεσσαίας αρχαιολόγου Α. Στουγιαννάκη⁴. Χάρη και στη δική της πα-

1. Για τη θέση της αρχαίας Έδεσσας στον χώρο, τις πληροφορίες των περιηγητών και τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της έρευνας μαζί με τη βιβλιογραφία βλ. Α. Χρυσόστομου, *Αρχαία Έδεσσα*, Έδεσσα 2008, εικ. 1-5 με την παλιότερη βιβλιογραφία.

2. Ολοκλήρωση αυτού του αιτήματος αποτελεί η πρώτη κήρυξη της περιοχής, η οποία επιτεύχθηκε με εισήγηση του Φ. Πέτσα και περιλαμβάνεται στην Υ. Α. 11707/14.6.1966 (ΦΕΚ 429/Β/8.7.1966).

3. Η πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής στον τοπικό τύπο περιλαμβάνεται στο φύλλο της 22/10/1967 της εφημερίδας *Εδεσσαϊκή*.

4. Η συμμετοχή της Α. Στουγιαννάκη, επιστημονικής βοηθού της τότε ΙΓ' Εφορείας Θεσσαλονίκης, στις ανασκαφές της Έδεσσας και του υπόλοιπου νομού αξιοποιήθηκε

ρουσία πρέπει να αντιμετωπίστηκαν διάφορα θέματα, όπως η αεροφωτογράφιση του χώρου, η προετοιμασία του πρώτου πολύτιμου τοπογραφικού από τον Α. Κούντουρα και η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων επίσης από τον Α. Κούντουρα και τη Μ. Στουγιαννάκη. Επίσης η συντήρηση στο Γενή Τζαμί της Έδεσσας και στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, η σύνταξη καταλόγου των σημαντικών ευρημάτων που αναφέρονται στις εκθέσεις, που υποβλήθηκαν από τον Φ. Πέτσα στο Υπουργείο και ίσως η εξαγορά κάποιων από τα κτήματα στα οποία πραγματοποιήθηκε η ανασκαφή⁵.

Ήδη όμως από την πρώτη συνθετική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών τον Αύγουστο του 1968 στο Α΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία ο Φ. Πέτσας περιγράφει με ακρίβεια⁶ τα τοπογραφικά στοιχεία του αρχαιολογικού χώρου, και εξηγεί το φαινόμενο της ιζηματογένεσης και τα προκύπτοντα από αυτό προβλήματα.

Η έρευνα του εστιάζεται στον καθορισμό των ορίων της κάτω πόλης ξεκινώντας τον πρώτο αγώνα με την οργιώδη βλάστηση για τον καθαρισμό και την αποτύπωση των τμημάτων του τείχους. Πολύ αδρά ιχνηλατεί την πορεία του νότιου σκέλους, σε αντίθεση με το βόρειο και το ανατολικό, τα οποία περιγράφει κατά τμήματα με αριθμητικές ονομασίες, σχέδια και φωτογραφίες, πολύτιμα για τις έρευνες των επόμενων ετών. Κατά την ανασκαφή του τείχους βρίσκεται και το πολύ γνωστό ανάγλυφο του χοίρου, το οποίο πολύ σωστά κατατάσσει στην κατηγορία των επιτυμβίων για ζώα, ενώ σημειώνει την αναφορά του επιγράμματος σε «φαλλοφόρον άρμα διουσιακής πομπής», καθώς και τη σύνδεση με την Εγνατία οδό.

Κυρίως όμως, όπως γράφει «το κέντρον του βάρους της ανασκαφικής ερεύνης πίπτει εις την περιοχή της Νοτίας Πύλης», πέραν της ζώνης της ανασκαφείσας υπό του Πελεκίδη το 1922-23⁷, με την οποία «διεπιστώθησαν σπουδαιότατα λείψανα καλών μακεδονικών χρόνων» και επανευρέθηκαν οι επιγραφές της θεάς Μας. «Ο πύργος εξωτερικώς είναι ορθογώνιος (Εικ. 2), ενώ έσωθεν σχηματίζει την κυκλικήν αυλήν της πύλης». Εκτός από την πύλη και το τείχος στα δεξιά της ερευνάται και μία στενή ζώνη στο εσωτερικό του, όπου αρχίζουν και αποκαλύπτονται τα πρώτα κτιριακά λείψανα.

από την ίδια κατά τη συγγραφή του σχετικού κεφαλαίου στον οδηγό του Νομού Πέλλας, που εκδόθηκε το 1973. Βλ. Α. Στουγιαννάκη, *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Τουριστικός οδηγός Νομού Πέλλης*, Έδεσσα 1973, σσ. 79-126.

5. Βλ. Φ. Πέτσας *ΑΔ* (1968), *Χρονικά*, 337-338 · ο ίδιος, *ΑΔ* (1969) · ο ίδιος, *ΑΔ* (1969), *Χρονικά*, 305-307 · ο ίδιος, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9 (1969) 175-178 · ο ίδιος, «Αιγαί-Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία I*, Αθήνα 1970, σσ. 203-219 · ο ίδιος, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970 συνέχεια», *Μακεδονικά* 15 (1975) 194-216.

6. Φ. Πέτσας 1970, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 208 και *passim*.

7. Σ. Πελεκίδης, *ΑΔ* (1923) 259-269.

Συμπληρωματικά προς την κύρια έρευνα του τείχους πραγματοποιείται ανασκαφή και στο νεκροταφείο κατά μήκος του ανατολικού σκέλους των τειχών και ειδικότερα γύρω από τον ορθογώνιο πύργο, του οποίου ευρήματα παρουσιάζονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1968⁸. Αντίστοιχα συμβαίνει και με τα ευρήματα «παρά το νυν εκκλησίδιον του Αγίου Αθανασίου, όπου τοποθετείται κατ' εικασίαν το αρχαίον θέατρον»⁹. Η εικασία είναι βέβαια μία σχετική με τον χώρο αναφορά του Struck το 1908, η οποία περιλαμβάνεται και στο βιβλίο του εδεσσαίου ιστορικού Ε. Στουγιαννάκη¹⁰.

Με την ανασκαφή στον Άγιο Αθανάσιο διαπιστώνονται τα κατάλοιπα ενός παλιού μονόχωρου ναού από υλικό σε δεύτερη χρήση με τον οποίο σχετίζονται και τάφοι βυζαντινών χρόνων δεν διαπιστώνονται όμως αρχαία λείψανα κατά χώραν παρόλη την τομή βάθους 5 μ. δίπλα από τον ναό διότι όπως γράφει ο Φ. Πέτσας «εκτός της βλαστήσεως, των νερών κ.λ.π., όλα τα απορρίμματα της Έδεσσας επί αιώνας ρίπτονται εδώ και πιθανότατα εσχημάτισαν επίχωσιν βάθους πολλών μέτρων».

Μετά την πρώτη αυτή προσπάθεια και μία διετή διακοπή από το 1971 επαναρχίζουν οι εργασίες υπό τη διεύθυνση του επίτιμου εφόρου Ανδρέα Βαβρίτσα¹¹ μέχρι και το 1983, οπότε και επιτυγχάνεται αφενός η πολύτιμη κυριολεκτικά ανέγερση του κτιρίου της ανασκαφής και αφετέρου η αποκάλυψη του ανασκαμμένου τμήματος εσωτερικά της νότιας πύλης, όπου δεξιά και αριστερά από τον κύριο οδικό άξονα της πόλης αποκαλύπτονται διάφορα οικοδομικά συγκροτήματα. Επιπλέον πραγματοποιείται ένα άλλο ουσιαστικό έργο η αναστήλωση των κιόνων των στοών κατά μήκος της κεντρικής οδού.

Από το 1983-1990, όταν η ΙΖ' ΕΠΚΑ αναλαμβάνει και αναθέτει στην υπογράφουσα την εποπτεία του χώρου, το κέντρο βάρους εκτός από τις απαλλοτριώσεις, πέφτει κυρίως στην έρευνα του τείχους, το οποίο χρειάστηκε εκ νέου να ανακαλυφθεί κάτω από τη βλάστηση και τις αποθέσεις

8. Πέτσας 1968, *ό.π.* (σημ. 5), 337, πίν. 284, τα δύο κάτω λυχνάρια. Το νεκροταφείο έχει συμπεριληφθεί και στη δημοσίευση Α. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα: Τα νεκροταφεία*, (αδημ. διδ. διατρ.) Έδεσσα 2000, *passim*.

9. Ο Άγιος Αθανάσιος βρίσκεται στις υπώρειες του βράχου αμέσως δυτικά της περιοχής 8 της εικ. 1.

10. Ε. Στουγιαννάκης, *Έδεσσα, η Μακεδονική εν τη ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 284.

11. Α. Βαβρίτσα, «Αιγαί: Η πρώτη πρωτεύουσα των Μακεδόνων», *Μακεδονική Ζωή* 121 (1976) 8-13· ο ίδιος, «Αρχαία Έδεσσα (Σύντομο Χρονικό της ανασκαφής)», στο Γ. Κιουτούτσкас (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Η Έδεσσα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Έδεσσα 1995, σσ. 13-26. και Α. Βαβρίτσα - Α. Κούντουρας, «Αρχαία Έδεσσα: Τρεις αντιπροσωπευτικές οικίες στον Λόγγο», στο Γ. Κιουτούτσкас - Ν. Νικονάνος (επιμ.), *Β' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο, 19-21 Σεπτεμβρίου 1997, Η Έδεσσα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός*, Έδεσσα 2006, σσ. 28-37.

του Έδεσσαίου μετά τις πλημμύρες του 1979. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια για τη δημιουργία υποδομών με τη σύνταξη γενικότερων τοπογραφικών σχεδίων και αποτυπώσεων, φωτογραφικού αρχείου, αλλά και για την επεξεργασία του υλικού στην οποία υπήρχε μεγάλη υστέρηση, καθώς δεν είχαν γίνει καθόλου καταγραφές.

Εξαιτίας της διακοπής της χρηματοδότησης από το ΥΜΑΘ τη δεκαετία του '90 πραγματοποιούνται μόνο σωστικές ανασκαφές, ελάχιστες στο τείχος και κυρίως στα νεκροταφεία εκτός των τειχών και συνεχίζει η προσπάθεια της επεξεργασίας του υλικού με παράλληλες δημοσιεύσεις, όπως η σχετική με τα νεκροταφεία από τα ύστερα κλασικά μέχρι τα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹². Τέλος στις αρχές του νέου αιώνα, όταν επιβάλλεται πλέον η αναγκαιότητα άλλης αντιμετώπισης, προετοιμάζεται η μελέτη συντήρησης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας και εν μέρει υλοποιείται το διάστημα 2005-2008¹³.

Στη συνέχεια είναι σκόπιμο να αναφερθούν τα νεότερα στοιχεία από τις θέσεις, που αποτέλεσαν αντικείμενο της πρώτης έρευνας του Φ. Πέτσα, δηλ. από το τείχος, την περιοχή του Αγίου Αθανασίου και τέλος από τα κτίρια της νότιας πύλης.

Στο νότιο σκέλος του τείχους καθαρίστηκαν νέα τμήματα και εντοπίστηκε ένας πύργος. Μεγάλα τμήματα και ένας ακόμη πύργος καθαρίστηκαν και στο ανατολικό, πιο ουσιαστική όμως είναι εδώ η αποκάλυψη της ανατολικής πύλης. Στο βόρειο σκέλος εντοπίστηκε η βόρεια πύλη και μπροστά από αυτήν διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας νεότερης οχρωματικής γραμμής, του «προτειχίσματος», που πρέπει να λειτουργούσε παράλληλα με το παλιότερο τείχος. Τμήματα του βρέθηκαν στη βορειοανατολική και στη βορειοδυτική γωνία του ίδιου σκέλους και επιβεβαιώνουν ότι κατασκευάστηκε όχι μόνο για οχρωματικούς λόγους, αλλά και για προστασία από τα νερά του Έδεσσαίου¹⁴.

Στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου, στην οποία από τον Φ. Πέτσα αναζητήθηκε το αρχαίο θέατρο, πραγματοποιήθηκαν εκ νέου εργασίες το 1987 και το 2007.

Το 1987 διενεργήθηκαν μικρές δοκιμαστικές τομές στον αγρό 3028, νοτιοδυτικά, αλλά σε ψηλότερο επίπεδο από τον Άγιο Αθανάσιο που βρίσκεται στον αγρό αρ. 3026 και διαπιστώθηκε η ύπαρξη λαξευμάτων αρκετού

12. Χρυσοστόμου 2000, *ό.π.* (σημ.8).

13. Για συνολική παρουσίαση των εργασιών συντήρησης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας στο πλαίσιο του χρηματοδοτηθέντος από την Ε.Ε. προγράμματος Interreg III βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σσ. 139-160.

14. Για το τείχος βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 57 και *passim*, με τη σχετική βιβλιογραφία.

μήκους, που θα μπορούσαν να ανήκουν στα λαξευτά διαζώματα ενός κούλου, αλλά και σε λατομεία ή άλλες κατασκευές. Η όλη όμως προσπάθεια σταμάτησε όχι μόνο στην έλλειψη πόρων, αλλά και μπροστά στο αδιάβατο τείχος της πυκνής βλάστησης και τις πολλών μέτρων και επικίνδυνες επιχώσεις κάτω από το φρύδι του βράχου της σύγχρονης πόλης.

Αντίστοιχα ήταν τα αποτελέσματα σωστικής ανασκαφής του 2007, που προηγήθηκε της τοποθέτησης αγωγού με χρηματοδότηση της Δημόσιας Επιχείρησης Ύδρευσης Αποχέτευσης του Δήμου Έδεσσας. Ο αγωγός διήλθε από όλη την αρχαία πόλη, ευτυχώς όμως τοποθετήθηκε στο όρυγμα και κατά μήκος υπάρχουσας αρδευτικής αύλακας, που είχε κατασκευαστεί τη δεκαετία του '50. Στις τομές, που πραγματοποιήθηκαν πριν από την τοποθέτηση του αγωγού πολύ γρήγορα μετά την απομάκρυνση του επιφανειακού φυλλοχώματος βρέθηκαν μόνο ιζήματα. Ο αγωγός πέρασε αμέσως ανατολικά και χαμηλότερα περίπου πέντε μέτρα από τον Άγιο Αθανάσιο και από την τομή που είχαν πραγματοποιήσει αμέσως νότια του το 1968 ο Φ. Πέτσας και η Α. Στουγιαννάκη και όπου είχαν επίσης βρει μόνο ιζήματα. Συνεχίζοντας λοιπόν στο εσωτερικό της τομής (Εικ. 3) και απομακρύνοντας και άλλα ιζήματα στάθηκε δυνατόν να αποκαλύψουμε γωνία τοίχων υστερορωμαϊκού κτιρίου, όπως δείχνουν νόμισμα και τοξωτή πόρπη από το εσωτερικό του. Το κτίριο είχε κατασκευαστεί πάνω σε στρώμα ιζήματος, που είχε καλύψει πεσμένες λιθοπλίνθους, οι οποίες όμως ήταν αδύνατον πλέον να ερευνηθούν. Το συμπέρασμα λοιπόν και της νεότερης έρευνας επαναλαμβάνει παλιότερη διαπίστωση του Φ. Πέτσα ότι δηλ. στις υπώρειες του βράχου της Έδεσσας, όπου δεν αποκλείεται να υπάρχει το θέατρο της πόλης, η ανασκαφή έχει να συναντήσει ανυπέρβλητες δυσκολίες που η φύση και οι άνθρωποι έχουν πλέον δημιουργήσει.

Για την ανασκαμμένη περιοχή εσωτερικά της νότιας πύλης, της οποίας ένα τμήμα, οι 1ος και 2ος χώροι αριστερά της κεντρικής οδού και οι χώροι 1-15 στα δεξιά της (Εικ. 4) αποτέλεσε από το 2005-2008 αντικείμενο των εργασιών του έργου «Ανάδειξη-Διαμόρφωση του Αρχαιολογικού Χώρου Έδεσσας» συγκεντρώθηκαν και αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία των παλαιότερων ανασκαφικών ερευνών ως απαραίτητο υπόβαθρο. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε κατά τη σύνταξη της γενικότερης μελέτης ανάδειξης, οπότε μελετήθηκαν και παρουσιάστηκαν στη συνέχεια σε άρθρο στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 2001 τα στοιχεία για τη στρωματογραφία και την ιστορική διαδρομή του χώρου¹⁵.

Επίσης τα ανασκαφικά στοιχεία μελετήθηκαν προκειμένου να τεκμη-

15. Α. Χρυσοστόμου «Συμβολή στη γνώση της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας», *ΑΔ* 56 (2001) Α΄-Μελέτες, 297-328.

ριωθούν οι εργασίες αποκατάστασης των δαπέδων των χώρων στο επίπεδο της τελευταίας φάσης των παλαιοχριστιανικών χρόνων¹⁶. Τα ανασκαφικά στοιχεία τέλος χρησίμευσαν και για την τεκμηρίωση της χρήσης και της αναπαράστασης των χώρων κατά την ίδια περίοδο, που συμπεριλήφθηκαν στις ενημερωτικές πινακίδες, τα φυλλάδια στις ανακοινώσεις του *AEMΘ* του 2006 και 2007 και στη γενική δημοσίευση για την Έδεσσα το 2008¹⁷.

Επειδή όμως μετά τις αποκαταστάσεις των δαπέδων θα ήταν αδύνατη πλέον η συγκέντρωση στοιχείων για τις παλαιότερες περιόδους κρίθηκε απαραίτητο, να προηγηθεί δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σε λιγοστές επιλεγμένες θέσεις σύμφωνα με την υπάρχουσα οικονομική δυνατότητα¹⁸. Τα στοιχεία για τις παλιότερες περιόδους από αυτές τις θέσεις στους χώρους 1-15 δεξιά της κεντρικής οδού θα παρουσιαστούν στη συνέχεια¹⁹, επειδή ένα μέρος τους κατά μήκος του τείχους είχε ερευνησει ο Φ. Πέτσας και επειδή απαντούν σε ένα είδος ερωτήματος της εποχής, που υποκρύπτεται στα επόμενα γραφόμενά του στα Μακεδονικά του 1975: «Η βάνανση διακοπή της ανασκαφής, με τη μετάθεση μου στην Πάτρα, δεν επέτρεψε σύντομη διαδικασία για την πλήρη αποτύπωση σε σχέδια και φωτογραφίες των νεωτέρων αυτών κτισμάτων, ώστε μετά τις απαραίτητες παρατηρήσεις ειδικωτέρων μου, να απομακρυνθούν τελικά όσα είναι ανάγκη, για να επιτρέψουν τη συνέχιση της ανασκαφής σε βάθος... Όπωςδήποτε τα ασημαντα νεώτερα λείψανα δεν πρέπει να σταθούν για πολύ καιρό εμπόδιο στην αποκάλυψη των στρωμάτων που ενδιαφέρουν περισσότερο, αφού άλλωστε άρχισαν να καταρρέουν μόνα τους τα νεώτερα και επιβάλλεται άμεση συντήρηση, όσων τελικά θα διατηρηθούν»²⁰.

16. Η αποκατάσταση των χώρων εκτός του χώρου 11 στο επίπεδο του τελευταίου δαπέδου των παλαιοχριστιανικών χρόνων υπήρξε όρος της εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟ μελέτης. Πάντως η αναλυτική κατανόηση των παλαιότερων ανασκαφικών στοιχείων για κάθε χρονική περίοδο δεν ήταν δυνατή, πριν από την προετοιμασία από το 2005 και μετά των νέων σχεδίων του χώρου, που χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια και στις δημοσιεύσεις.

17. Βλ. Α. Χρυσοστόμου, «Ανάδειξη–Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας 2005-2006», *AEMΘ* 20 (2006) 713-726· η ίδια, « Αρχαιολογικός χώρος Έδεσσας. Οι χώροι 1-15 εσωτερικά της νότιας πύλης και δεξιά της κεντρικής οδού», *AEMΘ* 21 (2007) 55-62. Επίσης, Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ.1).

18. Από την εμπειρία των εργασιών στον αρχαιολογικό χώρο της Έδεσσας προκύπτει ότι είναι σωστότερη η πλήρης έρευνα των χώρων μέχρι το φυσικό, πριν από τις εργασίες αποκατάστασης των δαπέδων, επειδή δεν απομένουν ερωτηματικά για τις παλιότερες περιόδους και γίνεται καλύτερα η κατάχωση των χώρων με αποστραγγιστικά υλικά. Δυστυχώς όμως δεν ήταν δυνατή σε όλους τους χώρους εξαιτίας έλλειψης χρημάτων.

19. Παραλείπονται αυτά που αφορούν τους 1ο και 2ο χώρο αριστερά της κεντρικής οδού, καθώς και αυτά από τις στοές και την κεντρική οδό, διότι έχουν ήδη παρουσιαστεί στο Χρυσοστόμου (2006), *ό.π.* (σημ.17), 720-724. .

20. Πέτσας 1975, *ό.π.* (σημ. 5), 197.

Χρειάστηκε να περάσει 1/3 του αιώνα για να ξεκινήσει η συντήρηση των νεότερων (=παλαιοχριστιανικών) λειψάνων και από τα επόμενα θα γίνει πιστεύω φανερό ότι οι ανασκαφές δεν ανταποκρίνονται πάντοτε στις επιδιώξεις μας και γι αυτό οι μη επιβαλλόμενες πρέπει να γίνονται πολύ προσεκτικά.

Στην εικόνα 5 σημειώνονται με αραβικούς αριθμούς ενδεικτικά οι θέσεις των τομών που σχολιάζονται στη συνέχεια. Από αυτές ελάχιστες πραγματοποιήθηκαν μόνο για το συγκεκριμένο στόχο, οι περισσότερες εξυπηρέτησαν και ανάγκες του έργου, όπως π.χ. τις θεμελιώσεις των ανακτίσεων και άλλες ήταν συνέχεια ή καθαρισμός παλαιότερων τομών του 1968 ή του 1971 για τις ανάγκες της νέας αποτύπωσης. Επίσης, σημειώνονται οι πορείες των ελληνιστικών-ρωμαϊκών τοίχων και των σύγχρονων αγωγών, όπως προέκυψαν (ή πιθανολογήθηκαν σε κάποια σημεία) μετά τις δοκιμαστικές τομές²¹.

Από τις τομές έγινε φανερή η ύπαρξη δεξιά της κεντρικής οδού της παλαιότερης α' δεξιάς παρόδου με όρια διαφορετικά από αυτά της παρόδου των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Με τομές στη θέση 1 το 2005 βρέθηκε το νότιο όριο στο ανατολικό τμήμα της. Επίσης με την τομή 2, που ήταν συνέχεια παλιότερης τομής του 1971 έγινε φανερή η ύπαρξη ενός αγωγού με κατεύθυνση προς το τείχος, αλλά και προς την κεντρική οδό. Το εσωτερικό του βρέθηκε επιχωμένο με ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων, όπως αμφορείς (Εικ. 6), λυχνάρια, τμήματα ειδωλίων²². Από τον ισοπεδωμένο τέλος βράχο βόρεια του αγωγού περισυλλέχτηκαν όστρακα του τέλους του 4ου αι. – αρχών 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 7α), που μπορεί να προέρχονται από το αρχικό οδόστρωμα της παρόδου.

Νότια από την προγενέστερη πάροδο, όπως σημειώνεται στην εικόνα 5, ορίζονται 2-3 χώροι με τοίχους κατασκευασμένους με λιθοπλίνθους, που σε κάποια σημεία φέρουν και τμήματα κεραμιδιών στους αρμούς μαζί με κονίαμα, έχουν δηλ. υποστεί και επιδιορθώσεις. Από το εσωτερικό αυτών των παλιότερων χώρων τα αποσπασματικά ευρήματα και νομίσματα τοποθετούνται στα ρωμαϊκά και παλιότερα χρόνια. Είναι ευνόητο ότι η φάση των ρωμαϊκών χρόνων έχει υποστεί μεγάλες απώλειες από τις ισοπεδώσεις των παλαιοχριστιανικών χρόνων και αντίστοιχα έχει συμβεί με τις περιόδους πριν από τα ελληνιστικά χρόνια εξαιτίας του γεγονότος ότι ο φυσικός βράχος βρίσκεται ψηλά.

21. Το σχέδιο παρουσιάζεται έγχρωμο στο Χρυσστόμου 2008, *ό.π.* (σημ.1), σ. 63, εικ. 43.

22. Τα λυχνάρια του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. και τα τμήματα ειδωλίων απεικονίζονται στο Χρυσστόμου 2008, *ό.π.* (σημ.1), σ. 93, εικ. 94.

Ενδεικτικά παρουσιάζονται (Εικ. 8, πάνω) από τη θέση 3 νότια των χώρων και μέχρι το τείχος πρώιμα ρωμαϊκά αγγεία και κάρναρος, που βρέθηκε κατά τον εντοπισμό του τοιχοβάτη του ανατολικού τοίχου της πύλης. Επίσης βρέθηκαν το χάλκινο πλακίδιο²³ (Εικ. 8β) και νομίσματα από τα οποία το παλαιότερο είναι Αλεξάνδρου Γ'. Είναι ευρήματα του 1968. Στην ίδια περιοχή στη θέση 4 το 2007, πριν από την ανάκτιση του νότιου τοίχου του παλαιο-χριστιανικού χώρου 7²⁴, βρέθηκε η συνέχεια του αγωγού, που προαναφέρεται ότι εντοπίστηκε στη θέση 2. Η επίχωσή του περιελάμβανε και πάλι ρωμαϊκά ευρήματα και νομίσματα, από την τάφρο όμως θεμελίωσης του ανατολικού του τοίχου προέρχονται ελληνιστικά όστρακα. Στον περιορισμένο χώρο αμέσως ανατολικά από τον αγωγό βρέθηκαν και χειροποίητα όστρακα πάνω στον βράχο μαζί με όρυγμα πίθου, κατάλοιπα της παλιότερης κατοίκησης.

Από την ανασκαφική έρευνα του 1968 στη θέση 5, στο ανατολικό δηλαδή μισό της πύλης μεταξύ του τοίχου της κυκλικής αυλής και του μεταγενέστερου παλαιοχριστιανικού που την έχει αποκλείσει, δεν υπάρχουν σημαντικά ευρήματα. Ενδιαφέρουσα όμως είναι η αναφορά στο ημερολόγιο του 1968 ότι η μαρμάρινη πλακόστρωση συνεχίζει και εδώ και αυτό είναι ένα στοιχείο ότι μπορεί να αναχθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τη βορειοανατολική γωνία της πύλης, όπου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δημιουργήθηκαν δύο μεταγενέστεροι χώροι οι 1Α και 1Β (Εικ. 4) προέρχεται το κάτω μέρος τρίμορφου Εκαταίου²⁵. Αν και μάλλον επαναχρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό, η ανεύρεσή του στη συγκεκριμένη περιοχή είναι ενδιαφέρουσα, αφού η θεά είναι και επιπυργιδία. Από εδώ δεν λείπουν επίσης και τα παλαιότερα ευρήματα, όπως ελληνιστικό σκυφίδιο, λυχνάρι και νομίσματα.

Στη θέση 6 αμέσως βόρεια και δεξιά της πύλης (στο νοτιότερο δηλ. τμήμα της μεταγενέστερης παλαιοχριστιανικής, ανατολικής στοάς) έγιναν ανασκαφικές έρευνες το 1968 και το 1971. Υπάρχουν ελληνιστικά ευρήματα γενικά όμως τα στοιχεία είναι ασαφή. Απαιτείται και νέα ανασκαφική έρευνα για να διαπιστωθούν με βεβαιότητα εδώ τα αρχικά όρια της κεντρικής οδού και η συμβολή της με την πρώτη δεξιά πάροδο.

Στη θέση 7 (περιλαμβάνεται στα όρια του παλαιοχριστιανικού 1ου δεξιού χώρου) το 2006 κατά την έρευνα της διαρπαγμένης κοίτης του νότιου παλιότερου τοίχου και κάτω από τη θεμελίωση του βρέθηκαν όστρακα του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 7β), που μπορούν να χρησιμεύσουν ως *terminus post quem*

23. Βλ. Πέτσας 1969, *ό.π.* (σημ. 5), 307, πίν. 321 β.

24. Για τους παλαιοχριστιανικούς χώρους 1-15 δεξιά της νότιας πύλης βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ.1), σ. 114 κ.ε., εικ. 126.

25. Απεικονίζεται στο Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ.1), σ. 66, εικ. 47, ενώ οι χώροι 1Α, Β παρουσιάζονται στο Χρυσοστόμου, *αυτ.*, σ. 115 κ.ε.

για τη χρονολόγηση της θεμελίωσης αυτής της φάσης. Και είναι ακόμη ενδιαφέρον ότι αντιστοιχεί με τα αρχαιολογικά ευρήματα ήταν και η κεντρική τιμή 300 δηλ. π.Χ., του δείγματος ιζήματος που εξετάστηκε με τη μέθοδο της οπτικής φωταύγειας από την ίδια θέση²⁶.

Στην επόμενη θέση 8 (περιλαμβάνεται στα όρια του 4ου δεξιού παλαιοχριστιανικού χώρου) με τομές το 2005 και το 2007 αποκαλύφθηκαν κάτω από το παλαιοχριστιανικό δάπεδο και τους παλαιοχριστιανικούς τοίχους ο ανατολικός τοίχος του παλιότερου χώρου και ο δυτικός τοίχος του αγωγού, που έρχεται από την πάροδο, καθώς επίσης η τάφος διαρπαγής του νότιου τοίχου.

Αντίστοιχα τομές στη θέση 9 (στα όρια δηλ. των παλαιοχριστιανικών χώρων 7, 8, 9 και αμέσως βόρεια του 8) έφεραν στο φως τον ανατολικό και δυτικό τοίχο ενός ακόμη παλιότερου χώρου, ενώ ο μισός νότιος ήταν γνωστός ήδη από το 1968. Από την ανασκαφή των ετών 1968, 1971, αλλά και 2007 αναφέρονται ως ενδεικτικά ευρήματα γωνιώδες σκυφίδιο και όστρακο από σκύφο με ανάγλυφο σκελετό ρωμαϊκών χρόνων²⁷, νομίσματα μέχρι Αλεξάνδρο και Φίλιππο, εφηλίδες, ίσως από κάποια πόρτα στον νότιο τοίχο, φθαρμένα σιδερένια εργαλεία, ανάγλυφα ελληνιστικά όστρακα, χυτροειδή αγγεία, σκυφίδιο, κάρναρος (Εικ. 8β), ψαροπινάκιο του τέλους του 4ου αι. π.Χ.²⁸, χειροποίητα όστρακα, τμήμα προϊστορικού πύραυλου, τμήμα γυναικείου ειδωλίου με καλύπτρα, χάλκινα δακτυλίδια.

Από τη θέση τέλος 10 αμέσως βόρεια από το τείχος, που είχε σκαφτεί το 1968 μέχρι το βράχο υπάρχουν νομίσματα ρωμαϊκά μέχρι Περδίκια Β΄ και Αμύντα Γ΄, που όμως βρέθηκαν μαζί με νομίσματα Αλεξάνδρου. Από εδώ προέρχεται βάση κανθάρου με το όνομα Θεώνος του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.²⁹, αλλά και λαβή προϊστορικού αγγείου wish bone (Εικ. 7γ).

Στα βόρεια της πρώτης δεξιάς παρόδου βρέθηκαν κυρίως το 1971 (κάτω από τους παλαιοχριστιανικούς χώρους 2ο-14ο) τοίχοι ενός ελληνιστικού κτιρίου, του οποίου ο νότιος τοίχος (αποτελεί και το βόρειο όριο της παρόδου) έχει μήκος 27 μ. Εκτός από το μήκος του και η κατασκευή του όπως και άλλων με λιθοπλίνθους κάνει φανερή τη σημασία του κτιρίου, δυστυχώς όμως η αποσπασματική έρευνα του δεν επιτρέπει οριστικές προτάσεις για τη χρήση του.

Από το κτίριο αυτό ερευνήθηκε μέχρι το φυσικό το 2007 μόνο ένα τμήμα στη θέση 11 (στα όρια του μεταγενέστερου βου χώρου) και αποκα-

26. Η δειγματοληψία και η χρονολόγηση των δειγμάτων έγινε από τους κ.κ. Ε. Μπασιάκο και Ν. Ζαχαριά του Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου.

27. Βλ. Πέτσας 1969, *ό.π.* (σημ. 5), 307, πίν. 320 δ.

28. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 64, εικ. 44.

29. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 64, εικ. 44.

λύφθηκαν αποθηκευτικά ορύγματα στο βράχο³⁰. Αντίστοιχα ορύγματα παρατηρήθηκαν και σε δοκιμαστικές τομές το 2005 και το 2007 στη θέση 12 (στα όρια του 11ου παλαιοχριστιανικού χώρου από τον οποίο το 1980 είχαν απομακρυνθεί οι τοίχοι της παλαιοχριστιανικής φάσης για να είναι ορατοί οι ελληνοιστικοί).

Ελάχιστα και πάλι είναι τα ευρήματα που μπορούν να αναχθούν στην Ύστερη Εποχή του Σιδήρου, όπως όστρακα από αγγεία της κατηγορίας των *matte painted D*³¹, που όμως δεν μπορούν να σχετιστούν με κτιριακά κατάλοιπα.

Με την ανέγερση του κτιρίου ίσως πρέπει να σχετιστεί λυχνάρι του τέλους του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκε εδώ³². Με τη χρονολόγηση αυτή συμπίπτει και η χρονολόγηση με τη μέθοδο της οπτικής φωταύγειας δείγματος ιξήματος από το όρυγμα πίθου, που απέδωσε κεντρική τιμή 315 π.Χ. Τα νομίσματα βέβαια του ύστερου 4ου, Κασσάνδρου, Αντιγόνου, Μακεδόνων, αλλά και κοινού Χαλκιδίων, Ιστιαίας σχετίζονται με την περίοδο χρήσης του. Τέλος οι μήτρες για την κατασκευή λυχναριών και ειδωλίων³³ κάνουν φανερό τη βιοτεχνική του λειτουργία στις πιο όψιμες ελληνοιστικές φάσεις του.

Το κτίριο αυτό μαζί με τη νότια πύλη αποτελεί τον καλύτερο μέχρι στιγμής μάρτυρα για τις περιόδους των ελληνοιστικών χρόνων. Στις πρόσφατες λοιπόν εργασίες ανάδειξης, υλοποιώντας εν μέρει και την παλιότερη πρόταση του Φ. Πέτσα³⁴, κρίθηκε σκόπιμο επιπλέον και η παλιότερη άροδος μπροστά του να διατηρηθεί στο αρχικό επίπεδο³⁵, ώστε ο επισκέπτης να αντιλαμβάνεται τον διαφορετικό τρόπο κατασκευής των ελληνοιστικών – ρωμαϊκών κτιρίων από τα παλαιοχριστιανικά και τη διαφορά των επιπέδων, που προκαλούν τα έργα των ανθρώπων μέσα στο πέρασμα του χρόνου.

Καταλήγοντας μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι εργασίες ανάδειξης – διαμόρφωσης στους χώρους 1-15 δεξιά της νότιας πύλης της αρχαίας Έδεσσας στάθηκαν επιπλέον αφορμή για να συμπληρωθούν τα στοιχεία από τη ζωή της κάτω πόλης στο διάστημα πριν από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Τα στοιχεία, που συνοπτικά παρουσιάστηκαν προηγουμένως, ανάγονται τα παλιότερα στην Ύστερη Εποχή Χαλκού και την Εποχή Σιδήρου

30. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 64, εικ. 45.

31. Για την κεραμική αυτή βλ. Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, ΑΕΜΘ 6 (1992) 171.

32. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 64, εικ. 44.

33. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 65, εικ. 46.

34. *Ό.π.* σ. 144.

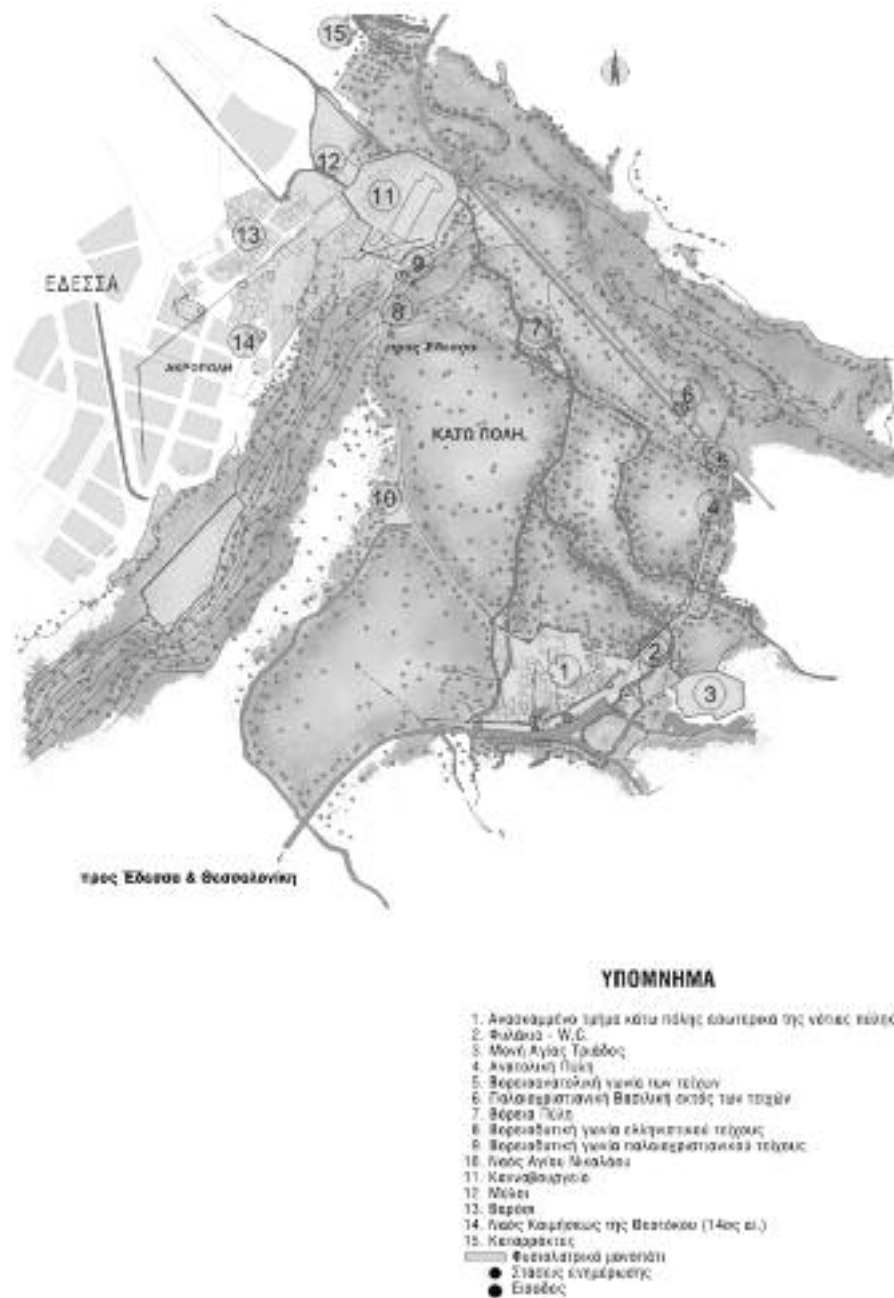
35. Βλ. Χρυσοστόμου 2008, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 154, εικ. 186.

μέχρι τα κλασικά χρόνια, χωρίς όμως να συνδέονται με οικοδομικά κατάλοιπα.

Ευρήματα από το οδόστρωμα και τις τάφρους θεμελίωσης των τοίχων, των κατασκευασμένων με μεγάλες λιθοπλίνθους, επιτρέπουν να χρονολογηθεί η κατασκευή της πρώτης δεξιάς παρόδου, των χώρων στα νότια της και του κτιρίου στα βόρεια της στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., μία χρονολόγηση που ενισχύεται και από τα αποτελέσματα της χρονολόγησης των ιζημάτων. Η χρονολόγηση αυτή συνδυάζεται με την προταθείσα χρονολόγηση της αρχικής κατασκευής του τείχους. Οι ίδιοι χώροι πρέπει να συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, για τα οποία όμως, όπως αναφέρθηκε, τα στοιχεία είναι λιγοστά εξαιτίας των παλαιοχριστιανικών κατασκευών.

Η εκτεταμένη πάντως παλαιοχριστιανική επέμβαση οδηγεί στην πιθανολόγηση και κάποιας καταστροφής στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων για την οποία μέχρι τώρα υπήρχαν στοιχεία από την εκτός των τειχών περιοχή, δηλ. από τα νεκροταφεία τόσο της ακρόπολης, όσο και της κάτω πόλης, καθώς και από ένα ρωμαϊκό λουτρό στην ακρόπολη³⁶. Η καταστροφή αυτή ίσως πρέπει να συνδυαστεί και με τα στοιχεία για το ιερό της θεάς Μας από το οποίο η τελευταία μέχρι τώρα γνωστή επιγραφή χρονολογείται το 267 μ.Χ. Αρχιτεκτονικό υλικό του ιερού, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποιήθηκε στην πύλη και ένας ή δύο κίονές του στις παλαιοχριστιανικές στοές. Επειδή η θέση του ιερού αναζητείται και δεν είναι βέβαιο, αν βρισκόταν εντός ή εκτός των τειχών, γίνεται φανερό ότι πρέπει να υπάρξουν και νέα στοιχεία για την επιβεβαίωση και την ακριβή χρονολόγηση της καταστροφής.

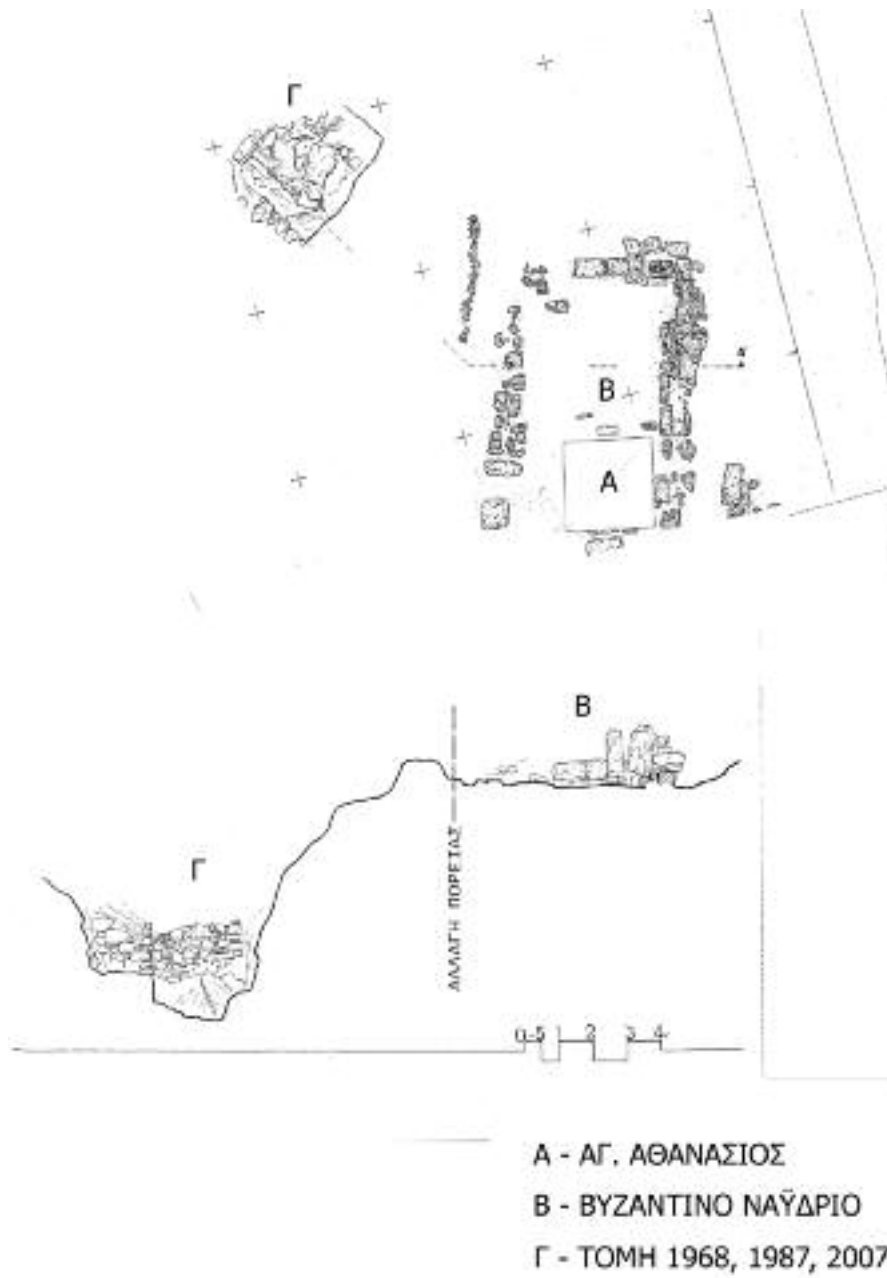
36. Βλ. Χρυσοστόμου 2000, *ό.π.* (σημ. 8), Επίλογος – Συμπεράσματα: Ρωμαϊκά Χρόνια. Για το ρωμαϊκό λουτρό βλ. Α. Χρυσοστόμου, «Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ' ΕΠΚΑ κατά το 1999 στην επαρχία Έδεσσας», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 509-513.

Ειγ. 1. Τοπογραφικό αρχαίας Έδεσσας.

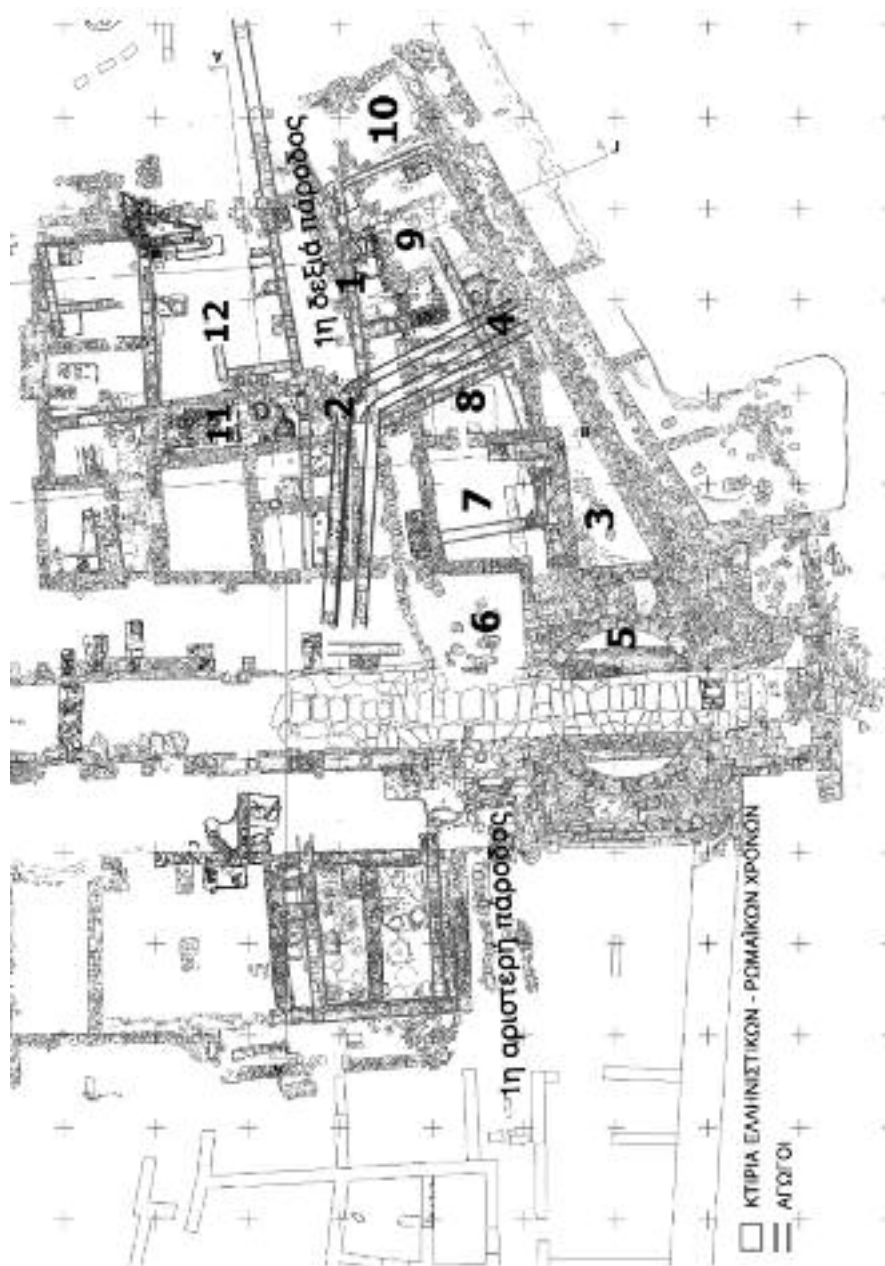
Εικ. 2. Άποψη της νότιας πύλης το 1968.

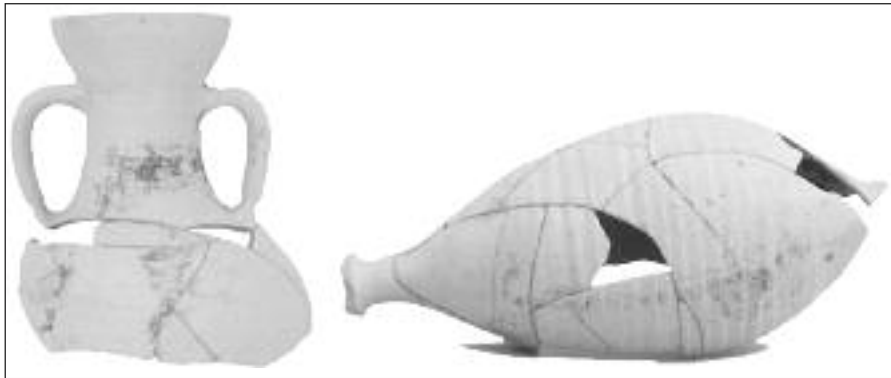
Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση ανασκαφής Αγίου Αθανασίου κατά το 2007.

Εικ. 4. Αεροφωτογραφία αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας με τους συντηρημένους χώρους.

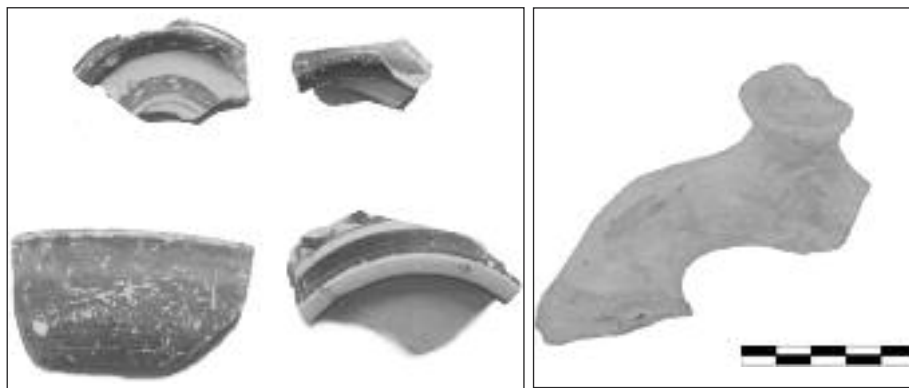
Εικ. 5. Τοπογραφικό χάρτη εσωτερικά της νότιας πύλης, όπου σημειώνονται οι ελληνοιστοϊ-ρωμαϊκοί τοίχοι και οι αγωγοί, καθώς και οι θέσεις των διερευνητικών ταμών.

Εικ. 6. Αμφορείς από τη θέση 2.

Εικ. 7α. Όστρακα βόρεια της θέσης 2.

7β. Όστρακα από τη θέση 7.

7γ. Λαβή wish bone από τη θέση 10.

Εικ. 8α. Ρωμαϊκά αγγεία και κάρθαρους από τη θέση 3.

8β. Κάρθαρους από τη θέση 9.